

ктронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2015/04/23/7065596/>

¹²Крамар О. Під знаком вибору / О. Крамар // Світ у 2014” / Журнали “TheEconomist” та “Українського тижня”. – К., 2014. – С.123-124.

¹³Цымбурский В. Геополитика для “евразийской Атлантиды” / В. Цымбурский // ProetContra. – Осень 1999. – №4. – С.172.

¹⁴Фішер М. Порятунком для Кіпру – геополітичний провал для Росії / М. Фішер // День. – 2013. – 27 березня. – С.3.

¹⁵ Буглай Н.М. Вступ Республіки Польща до НАТО в Контексті приходу до влади О. Квасньєвського [Електронний ресурс]. – http://mdu.edu.ua/spaw2/uploads/files/34_6.pdf

¹⁶Євроінтеграція: досвід країн Вишеградської четвірки та українські реалії [Електронний ресурс]. – http://www.ier.com.ua/files//publications/Books/IER_EuroInteg_final.pdf

¹⁷Інтерв'ю Посла України в Румунії Т. Бауера, 23 квітня 2015 [Електронний ресурс]. – <http://romania.mfa.gov.ua/ua/embassy/ambassador/interviews/3704-intervju-posla-ukrajini-v-rumuniji-vsrg>

¹⁸Плаксенко М.Л. Динаміка українсько-румунських відносин після приєднання Румунії до ЄС / М.Л. Плаксенко // Стратегічні пріоритети. – 2009. – №1. – С. 254-261.

¹⁹Брі М. Європейські інструменти українсько-румунського транскордонного співробітництва /

М. Брі // Україна – Румунія – Молдова: історичні, політичні та культурні аспекти взаємин у контексті європейських процесів / Зб. наукових праць / Під заг. редакцією А.М.Круглашова. – Чернівці: Букрек, 2009. – Т.ІІІ. – С.310.

²⁰Мошняга В. Молдово-румыно-українские еврорегионы: реальность и ожидания // Региони Східної Європи: інтеграційні очікування та конфронтаційні небезпеки / Матеріали Міжнародної наукової конференції, Чернівці, 18-19 вересня 2000. – Чернівці: Букрек, 2000. – С.161.

²¹Буковинський кластер «Європи Регіонів» / Bukovinian Cluster of the “Europe of Regions”. – Чернівці, 2010. – С.1.

²²Територіальний розвиток в Україні: розвиток агломерацій і субрегіонів. – К., 2012. – 183 с. (USAID) [Електронний ресурс]. – http://www.auc.org.ua/sites/all/sites/default/files/files/Subregional_Structures_Development_2012.pdf

²³Микула Н.А. Транскордонне співробітництво в умовах інтеграційних процесів України / Н.А. Микула / Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук за спеціальністю: 08.10.01 – Розміщення продуктивних силі регіональна економіка. – Львів, 2005. – 40 с.

²⁴Мысли неглупых людей// Корреспондент. – 2012. – 21 вересня. – С.30.

УДК: 32:179.6

© *Ольга Волянук*
(*м. Київ*)

РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИКИ І КУЛЬТУРИ ПАМ'ЯТІ: ЄВРОПЕЙСЬКІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА УКРАЇНСЬКІ РЕАЛІЇ

Аналізуються регіональні особливості культури та політики пам'яті. На прикладі європейських тенденцій міжрегіонального співробітництва у цій сфері та досвіду його запровадження у сучасних Україні, Румунії і Молдові розкриті основні напрямки розвитку демократичного полілогу пам'ятей у світі.

Ключові слова: політика пам'яті, регіональне співробітництво, культура пам'яті.

Olga Volvanyuk. Regional features of policies and cultural memory: European trends and Ukrainian realities. The regional differences of the culture and politics of memory are analyzed. On the example of European trends of regional cooperation in this area and experience of its implementation in modern Ukraine, Romania and Moldova the basic directions of democratic dialogue of memories in the world are generalized.

Key words: Politics of Memory, regional cooperation, culture memory.

Olga Volianuk. Particularitățile regionale ale memoriei culturale și politice: tendințe europene și realitățile ucrainene. În studiul de față sunt specificate particularitățile regionale ale memoriei culturale

în Ucraina, România și Republica Moldova. Autorul face o analiză comparativă a cooperării regionale în studierea subiectului respectiv în țările susmenționate.

Cuvinte cheie: memorie culturală, cultură de memorie, politică de memorie, cooperare regională.

Регіональна співпраця передбачає добросусідські та взаємовигідні відносини у різних сферах суспільного життя – економічній, соціальній, культурній, освітній та ін. Між тим, регіональна співпраця значною мірою залежить від усталених традицій, попереднього досвіду співробітництва, поширених взаємних цивілізаційних чи національних стереотипів, міфів тощо. Цивілізований історичний діалог, розвинена культура й етика спільного пам'ятання і забуття у цьому контексті видаються не менш важливими, аніж робота над дійсними чи майбутніми проектами міжнародної співпраці. Будучи культурним надбанням, суспільна пам'ять має власну цінність, оскільки протистоїть насильному забуттю, уособлює єдність спільноти, вірність традиціям, спадкоємність, наступність поколінь, стоїть на сторожі збереження національної і політичної ідентичностей. Водночас локальні історичні цивілізації складають розмаїття політичних

систем, різні політичні культури, численні пам'яті, кожна з яких має свою специфіку. Сучасна транснаціональна методологія пізнання політичного життя суспільства відмежовується від націй та етносів як головних дієвих учасників політичного процесу, та пропонує нові одиниці дослідження – регіональні, ідеологічні, професійні, урбанізовані, елітарні та ін.

Останні події, у тому числі і в Україні, засвідчують той факт, що ціннісні орієнтири і сама система міжрегіонального розвитку зазнали суттєвих змін – відчутна нестабільність, орієнтаційна невизначеність сучасного світу, що переживає порушення норм міжнародного права і зобов'язань, прямі вторгнення на територію незалежних держав. Відповідні порушення мають місце і у сфері історичних інтерпретацій та дискурсів, зокрема йдеться про втручання політичних еліт одних держав у сферу політику пам'яті інших, агресивні спроби нав'язування оцінок подій спільного або національного минулого тощо. Так зв. війни пам'ятей, боротьба за відновлення історичної справедливості – типові для сучасного світу явища. Відтак набуття стійкості, порядку, відновлення довіри, взаємоповаги у відносинах між державами і народами, в тому числі й визнання права кожного народу на власні спогади, вбачається актуальним завданням для громадськості, політикуму та наукової спільноти всього світу.

У наш час наукові та громадські проекти, присвячені меморіальній проблематиці, здебільшого носять транснаціональний характер. Коло наукових проблем, що вирізняють зарубіжні студії пам'яті та водночас наближують їх до вітчизняного гуманітарного простору, можна окреслити наступним чином: діалектика історії та пам'яті; проблематика передачі і привласнення минулого; політичні маніпуляції спогадами; взаємна кореляція світової, колективної, публічної, соціальної і спільної пам'ятей; повсякденні, біографічні і політично доцільні спогади; етика пам'яті та забуття; пам'ять транснаціональна і локальна; культурна пам'ять і спадщина; усна історія та культура свідчень; право на спогад і терор спогадів; пам'ять і політика ідентичності; режими пам'яті та легітимність офіційних наративів; регіоналістика пам'яті та ін. Інституціалізація студій пам'яті відбувалася у названому полі наукових пошуків, що й позначилося на популярності тематики у всьому світі. Суттєво збагачують сучасні студії пам'яті такі нові напрямки дослідження як «туризм пам'яті» / «меморіальний туризм» (Ф.Боперін, Х.Цебалос-Ласкурер та ін.), «образи пам'яті» та їх динаміка в середині суспільства і за його межами (Д.Мачюліс, У.Навіцький, А.Рігні та ін.), «європейська культура пам'яті» (А.Ассман, Ж.Мінк, Дж.-В.Мюллер та ін.), «міжнародні конфлікти пам'ятей» (С.Коен, А.Міхнік, В.Розу, Ш.Требст, В.Шнирельман, М.Ферретти та ін.), «пам'ять в поліетнічних просторах» (Г.Біндер, Д.Павічевіч, Ф.Тер, М.Чакі та ін.), «пам'ять і міграція» (М.Вен-

кен, А.Кіцман) та ін. Проблеми пам'ятання та забуття розглядаються й через призму транзитологічних концептів, теорій перехідних політичних режимів.

Проблеми трансформації ідеологічних підходів до регіональної співпраці обумовлена, насамперед, значною динамікою, мережевою системою зв'язків, мінливістю світових реалій. У наш час особливості такого співробітництва формують розширені можливості контактів між людьми і державами, інформаційна революція, антропоцентричні й егоцентричні прагнення, пошуки оптимального шляху вирішення глобальних проблем, встановлення світового порядку на демократичних засадах, діалектика одиничного й універсального, локального й глобального. Сьогодні вчені¹ ведуть мову про існуючі у суспільстві та на міжнародній арені, специфічні, тривалі та цільові групи (родові, мовні, етнічні, регіональні, соціально-демографічні, елітарні тощо), об'єднанні спільними спогадами – спільноти пам'яті. Ці символічні громади людей, зі спільним походженням, історією, схожими оцінками минулого, є дійсними або віртуальними суб'єктами регіональної та міжнародної діяльності, своєрідними мережами збереження спогадів та обміну ними. Спільноти пам'яті нині зростають до самостійних локальних чи міжнародних громадських формувань, об'єднаних спільними візіями історії.

Нині складно окреслити цілісні національні школи досліджень проблем політики та культури суспільної пам'яті. На межі тисячоліть значно розширилась географія студій пам'яті, зокрема й за рахунок збагачення пострадянським суспільно-політичним досвідом. Сучасні студії пам'яті не мають єдиного координаційного центру, характеризуються різнорідними підходами, лінгвістичними відмінностями, методологічними розходженнями. Все більше науковців об'єднуються у мультидисциплінарні та міжнаціональні організації, мережі, наукові проекти, які відкриті до сучасних комунікацій, дозволяють знайти нові способи концептуалізації та вивчення пам'яті спільнот за рамками національної держави, забезпечують необхідним інструментарієм для розуміння спільної спадщини. Серед таких організацій зокрема – Мережа транснаціональних студій пам'яті (Network in Transnational Memory Studies), Європейська мережа пам'яті і солідарності (European Network Remembrance and Solidarity), Міжнародний центр вивчення культурної пам'яті (Centre for the Study of Cultural Memory), Генеалогія меморіальних проєктів (Genealogies of Memory Project), Мнемоніка: мережа зі студій пам'яті (Mnemonics: Network for Memory Studies), Ініціатива з вивчення Голокосту, геноциду та студій пам'яті (Initiative in Holocaust, Genocide, and Memory Studies) та багато ін. Членство у провідних міжнародних організаціях, впевнений вибір демократичного шляху суспільно-політичного розвитку дозволяє сучасній Румунії і Молдові брати активну участь і в перелічених ви-

ще структурах, обґрунтовуючи власні візії минулого та долучаючись до світових полілогів пам'ятей. Лише з черговою зміною у 2014 р. статусу і суспільно-політичної ролі Українського інституту національної пам'яті також і наша держава на інституційному рівні налагоджує подібну систему міжнародних взаємин, що досі розвивалися лише на рівні приватних зв'язків, контактів, обмінів. В той же час, брак подібних структур обмежує й відповідні можливості науковців, громадських активістів та політичних акторів на міжнародній арені.

Разом з тим, соціалістичне минуле, схожі проблеми посттоталітарного суспільно-політичного життя, реалії інформаційної війни (до змісту якої поряд з іншими долучені й історичні маркери ідентичності) актуалізують для країн центральної Європи необхідність у спільних науково-дослідних, пошукових, мистецьких, освітніх проєктах, потребу в інституційній структурі, які би дозволяли вільно та неупереджено обговорювати спірні сторінки історії, розвивали б інструментарій та методологічні перспективи історичних пошуків, зближували народи та їх політичні еліти на основі спільного прочитання та розуміння уроків минулого. «Меморіальний бум» повертає у сучасні соціально-гуманітарні науки часовий вимір, історизм та відповідні дослідницькі методики. Невипадково, при провідних західних університетах створюються відповідні навчальні курси, підручники, організовані численні конференції, захищаються дисертації.

Розвиток фахового знання про культуру та політику суспільної пам'яті також позначився на характері та структурі публічно-політичного життя багатьох суспільств (заснування меморіальних громадських організацій, національних інститутів пам'яті, міжнародних комісій пригадування і примирення тощо). У більшості країн Центрально-Східної та Центральної Європи (Польща, Угорщина, Румунія, Болгарія, Чехія, Словаччина, Німеччина, республіки Прибалтики, Україна) створено структури, у центрі уваги яких – проблеми тоталітарного минулого, що аналізується під кутом зору пам'яттєвих смислів. Водночас, науковий пошук шляхів оновлення історичного полілогу на міжнародній арені, його імплементація у реальне громадсько-політичне життя країн, народів, етносів є проблемою, що потребує невідкладної уваги.

Конфлікти пам'ятей характеризуються, перш за все, про використання спірного минулого в цілях здобуття кращої політичної позиції, перемоги на виборах, дискредитації супротивника, перерозподілу влади, зміни власного політичного статусу тощо. Вимоги «публічного покаяння», «повернення честі», «негайного встановлення історичної справедливості», «проведення люстрації» є типовими ознаками конфлікту пам'ятей, що може розвиватися на локальному, суспільному, міждержавному, міжрегіональному рівнях політичних відносин. Детальніші прикладні дослідження конфліктів

пам'ятей дозволяють вирізнити їх основних акторів: організаторів, підбурювачів, співучасників, посередників, жертв тощо. Чимало подібних дослідницьких проєктів з'являються у наші дні та орієнтовані на вивчення можливості спільної європейської/світової ідентичності². До прикладу, Ж.Мінк називає конфлікти пам'яті «войовничими вимогами ідентичності», про які заявляють на внутрішній політичній арені та перед усім світом. Це своєрідний спосіб мобілізувати електорат³. У таких війнах суспільну пам'ять інструменталізують, часто вдаючись до антонімічності зображення минулого у категоріях «свій» – «чужий», «жертва» – «злочинець». Сторони конфлікту вже не помічають альтернативних шляхів його розв'язання, вороже налаштовані одне проти одного, не сприймають критики.

Важливу роль у налагодженні політики пам'яті відіграють держави та міжнародні організації. Світове співтовариство стоїть першим в ієрархічній структурі групових суб'єктів політики, що підтверджує загальнолюдські цінності, відкриває демократичні перспективи розвитку. Так новітні принципи історичної освіти в Україні узгоджуються з Рекомендаціями Комітету міністрів Ради Європи «Про викладання історії у XXI столітті в Європі»⁴. Значимим кроком до визнання трагічного комуністичного минулого, в тому числі й українського, молдавського та румунського народів, була спеціальна резолюція «Роз'єднання розділеної Європи» Парламентської Асамблеї Організації Безпеки і Співробітництва у Європі, у якій європейська спільнота прирівняла злочини сталінізму і нацизму та закликала до засудження тоталітарних режимів на міжнародному рівні⁵. Важливу роль у розкритті злочинів ХХ ст. відіграла діяльність міжнародної організації «Меморіал», незалежних зарубіжних експертів тощо.

Як слушно зауважив У.Унгюр, міжнародна політика увічнення пам'яті залежить не стільки від етичних міркувань, скільки від стратегічних інтересів⁶. Нерідко взаємна політика і культура пам'яті піддається певній ревізії, переглядається з огляду на сьогоденні проблеми та перспективи регіонального та міжнародного розвитку. Прикладами провадження міждержавної політики пам'яті можуть слугувати багатоступінчасті науково-історичні дискусії, спільні семінари політиків і громадськості з відкритого обговорення подій минулого та спростовання вкорінених стереотипів; розробка рекомендацій для вчителів, журналістів, публічних осіб стосовно культури історичних інтерпретацій тощо. Чи не найбільш затребуваними у міжнародній царині політики пам'яті вважаємо мистецтво підтримки цивілізованого полілогу між її суб'єктами, відкритість до публічної критики, вміння вести перемовини, дотримання «діалогічної етики», спрямованої на взаєморозуміння та повагу до попередніх, теперішніх і прийдешніх поколінь.

Держава формує і здійснює політику пам'яті як легітимний представник всього суспільства. Втім

її роль і покликання у цій галузі досі є предметом гострих наукових суперечок. За умов демократизації та глобалізації суспільного життя держава вже не може домінувати у просторі творення політичної свідомості, загалом, та суспільної пам'яті, зокрема. Проте вона також не може бути витіснена на периферію простору політики пам'яті, особливо, коли у ньому ведуться напруженні війни, конфлікти пам'ятей, здійснюється зовнішньополітичний тиск на їх переформатування.

Передумови нової регіональної та міжнародної культури і політики пригадування містяться у пропозиціях ряду найвизначніших акторів світової політики та передусім стосуються своєрідного «перезавантаження» на принципах, миролюбності, рівноправності, демократії, суворого дотримання прав людини, міжнародної безпеки, поваги суверенітету держав, їх права на власний шлях розвитку, проголошених ООН. Ці принципи розділяють і підтримують не тільки країни стійкої демократії, а й більшість пострадянських держав. Важливе місце в утвердженні спільної культури та етики пам'яті на засадах демократизму та гуманізму належить й україно-румунно-молдовському виміру регіональної співпраці. Пошук адекватних ідейних, ціннісних основ для такого співробітництва повинен враховувати соціокультурне, цивілізаційне різноманіття, уникати односторонньої ідеологізації, орієнтуватися на забезпечення міжнародної солідарності, базових соціальних, економічних, політичних, громадянських прав, захист культурно-історичної спадщини.

Спільною ознакою численних політичних практик комеморацій для пострадянських країн є різної успішності спроби націоналізації спільного минулого, модифікація радянських міфів про втрати і перемоги, колабораціонізм чи підпілля, героїзм і зрадництво тощо, наближення їх до очікувань і потреб власних суспільств. Політика пам'яті у таких країнах характеризується паралельними процесами націє- і державотворення. Виходячи за рамки радянських трактувань минулого, владні еліти і України, і Румунії, і Молдови, однаково актуалізували необхідність власної легітимації через історичні наративи. До прикладу, аналізуючи логіку експлуатації міту «Великої Вітчизняної війни», А.Портнов пояснює зрозуміле прагнення обережних, але істотних коректив історичного наративу у новому соціальному контексті, трансформацію політичних практик у використанні совєтських ідеологем та символічного ресурсу. При цьому головною особливістю політик пам'яті у постсовєтській Молдові, на думку дослідника, залишається конфлікт «румунської» та «молдовської» інтерпретації ідентичності населення республіки⁷. Певною мірою такий конфлікт нагадує польсько-український, угорсько-український, що втім здебільшого торкається лише окремих регіонів України та їх минулого.

Співробітники Українського інституту національної пам'яті звертають увагу на значення пере-

хідного правосуддя (transitional justice), до якого після тривалого періоду панування комуністичних режимів нерідко вдаються Країни Центральної та Східної Європи на шляху побудови демократичного відкритого суспільства. Мета такого правосуддя – у відновленні справедливості, притягненні до відповідальності за злочини та насильство, здійсненні колишніми комуністичними режимами, забезпеченні правосуддя та досягненні примирення⁸. Польща, Литва, Латвія, Естонія, Чехія, Угорщина, Грузія зі здобуттям самостійності визнали комуністичні режими злочинними, а також запровадили відповідальність за пропаганду їхніх ідей. Революція гідності, окупація Криму, російська агресія повенули питання про декомунізацію на порядок денний й в Україні⁹. Втім тимчасове, за визначенням, й досить часто декларативне за сутністю, транзитивне правосуддя, а також практики люстрації та зведення рахунків з комуністичним минулим мають спільну спрямованість, але неоднакову динаміку у різних країнах, на що існує ряд причин. Очевидно, лише формальні спроби у цій сфері можуть робити колишні комуністичні еліти, що залишаються при владі. Такі закони досі не прийняті в Україні (на розгляді у Президента) та Білорусі, і мають досить умовний, відносно м'який характер у Румунії (відповідно закону 2004 р. службовці, які працюють в юридичній системі мають підписати декларації про неколаборацію із румунськими комуністичними спецслужбами¹⁰).

У перспективах подальшої світової глобалізації, у процесі зміцнення зв'язків між найвіддаленішими куточками планети, поширення єдиних, спільних для всього людства технологій, культури, ідей, у процесі зростання вселюдських інтересів у всіх сферах людського буття актуалізується феномен пам'яті світу. Категорія «пам'ять світу» також цілком виправдана у світлі розвитку сучасного соціально-гуманітарного знання. Вивчення суспільства, що раніше ототожнювалось з нацією-державою, тепер поступається аналізу соціально-політичних мереж, глобального суспільства, прикордонних зон, міжсуспільних впливів. Сучасні дослідники (Т.Ашурі, С.Лефран, А.Моль, Л.Неймайер та інші) розробляють складні, але дуже цікаві, багатогранні поняття «пам'ять Європи», «транснаціональна пам'ять», «консенсусна пам'ять», «культурна та нематеріальна спадщина людства», «глобальна пам'ять», «пам'ять космополітична» тощо. Схожі за змістом питання розглядає Г.Коньшина, яка доводить, що нові типи фіксації, відтворення й трансляції інформації (Інтернет, голографія, супутникове телебачення) сприяють появі нового типу соціальної пам'яті – глобальної соціальної пам'яті, що становить основу нового наукового напрямку в соціальній мнемології¹¹.

Однак часто ці ж дослідники визнають відносність та метафоричність подібних формулювань. Так, розмірковуючи над проблемами творення офіційної європейської пам'яті, бельгійській дослідниці В.Розу доводиться констатувати, що по-

няття «пам'ять Європи» є скоріше політичним проектом, а не соціологічною реалією, а завдання інтеграції пам'яті стикається з проблемою розбіжностей у національному прочитанні минулого, коли йдеться про пережитий досвід¹². Разом із залученням до наукового обігу поняття «світова пам'ять» актуалізується цілком політична за характером проблема відбору загальнолюдських цінностей: Хто саме та за яким принципом буде визначати найвагоміші для збереження у людській свідомості цивілізаційні здобутки? Яке ідеологічне забарвлення вони нестимуть? Чи будуть саме вони актуальними у складно передбачуваному майбутньому? Не зважаючи на це, такі поняття ставлять перед політологом ряд нових завдань по врахуванню зовнішніх, глобальних факторів на формування суспільної пам'яті.

Розвиваючи механізми міжрегіонального порозуміння у галузі політики пам'яті важливо усвідомлювати, що політикам, дипломатам, громадським активістам, науковцям, експертам, освітянам, бізнес-елітам, пересічним громадянам на цьому шляху доводиться мати справу зі спогадами різних рівнів, різних поколінь, емоційних та ідеологічних навантажень тощо. Регіональні відмінності пригадування і забуття виявляються у спогадах глорифікованих та упосліджених, переможених і переможених, репресованих й імперських, травматичних і ностальгійних, масових та елітарних і под. Це вимагає від суб'єктів міжнародних відносин, наукової громадськості різних країн активізації зусиль з вироблення ефективних механізмів розв'язання суперечок минулого, розвитку конструктивного діалогу і співробітництва, закріплення у суспільній свідомості розуміння особливої ролі культури і етики пам'яті як фактора ціннісного забезпечення зближення країн, регіонів і цивілізацій.

¹ Рикер П. Память, История, Забвение. – М.: Издательство гуманитарной литературы, 2004. – 728 с.; Шацька Б. Минуле – пам'ять – міт; [Пер. О. Герасима, ред. А. Павлишина]. – Чернівці: Книги – XXI, 2011. – 248 с.; McKemmish S., Gilliland-Swetland A., Ketelaar E. «Communities of Memory»: Pluralising Archival Research and Education Agendas // Archives and Manuscripts. – № 33(May 2005). – Рр.146-174.

² «Войны памяти?»: Взаимосвязь школьных учебников и конфликтов в Центральной Азии, на Южном Кавказе и в Молдавии в постсоветский период / Georg-Eckert-Institut für internationale Schulbuchforschung Braunschweig, 2009. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.amudarya.net/fileadmin/_amudarya/bs/konf.pdf; Європа та її болісні минувшини / Авт.-упоряд. Ж. Мінк і Л. Неймайер у співпраці з П. Боннарором; [Пер. з фр. С. Марічева]. – К.: Ніка-Центр, 2009. – 272с.; Memory and Power in Post-War Europe: Studies in

the Presence of the Past / Ed. by Jan-Werner Müller. – Cambridge, 2002. – 288 p.; Memory, Conflict and New Media: Web Wars in Post-Socialist States / Ed. by E. Rutten, J. Fedor, V. Zvereva. – Routledge, 2013 – 288 p.

³ Мінк Ж. Геополітика, примирення та ігри з минулим: на шляху до нової пояснювальної парадигми колективної пам'яті // Україна модерна. – 2009. – № 4 (15). – С. 63 – 77.

⁴ Рекомендація Rec (2001) 15 Комітету міністрів Ради Європи «Про викладання історії у XXI столітті в Європі», ухвалено Комітетом міністрів на 771-му засіданні заступників міністрів від 31 жовтня 2001р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uazakon.com/documents/date_86/pg_gfcahx.htm.

⁵ Резолюция воссоединения разделенной Европы: поощрения прав человека и гражданских свобод в регионе ОБСЕ в XXI веке // Вильнюсская декларация Парламентской Ассамблеи ОБСЕ и резолюции восемнадцатой ежегодной сессии. Вильнюс, 29 июня-3 июля 2009 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.oscepa.org/images/stories/RUS_Dec.pdf

⁶ Науковець перед з'явою пам'яті: [Матеріали форуму на тему «Геополітика, примирення та пам'ять»] // Україна модерна. – 2009. – № 4 (15). – С. 38.

⁷ Портнов А. «Велика Вітчизняна війна» в політиках пам'яті Білорусі, Молдови та України: кілька порівняльних спостережень / Андрій Портнов // Україна Модерна – 2009. № 4(15). С. 210 – 212.

⁸ Огієнко В. Європейські практики пам'яті і правової оцінки діяльності комуністичних режимів / Віталій Огієнко. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.memory.gov.ua/news/evropeiski-praktiki-pam-yati-i-pravovoi-otsinki-diyalnosti-komunistichnikh-rezhimiv-skhidna-i-t>

⁹ Рябенко С. Чи відповідає декомунізація України європейській практиці / С. Рябенко. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://society.lb.ua/life/2015/04/21/302433_chi_vidpovidaie_dekomunizatsiya_ukraini.htm

¹⁰ Огієнко В. Європейські практики пам'яті і правової оцінки діяльності комуністичних режимів / В. Огієнко. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.memory.gov.ua/news/evropeiski-praktiki-pam-yati-i-pravovoi-otsinki-diyalnosti-komunistichnikh-rezhimiv-skhidna-i-t>

¹¹ Коньшина Г.Є. Трансформація соціальної пам'яті в інформаційному суспільстві: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.03. «Соціальна філософія та філософія історії». – Харків, 2007. – 17 с.

¹² Європа та її болісні минувшини / Авт.-упоряд. Ж. Мінк і Л. Неймайер у співпраці з П. Боннарором; [Пер. з фр. С. Марічева]. – К.: Ніка-Центр, 2009. – С. 220 – 230.